

Molnár Ágnes:

Paraszság vagy családközpontúság?

A magyar vidéki társadalom rendszerváltás utáni átalakulásában megfigyelhető folyamatosság és szakadások értelmezési kísérletei a társadalomkutatásban¹

A rendszerváltás előtti időszakban a társadalomkutatók többsége azon reményének adott hangot, hogy a szocializmus idején a második gazdasággal a piacgazdaság már kiépült Magyarországon, amit csak egy politikai rendszerváltásnak kell követnie a kapitalizmusba való teljes átmenethez. A politikai fordulat 1989-ben minden elvi akadályát elhárította annak, hogy végre megvalósulhasson a mezőgazdaságban az agrárvállalkozások fejlődése és a polgárosodás². Politikai döntés következtében a földek feletti tulajdonjog ismét szabad rendelkezésűvé vált, lehetővé téve a kötöttségektől mentes földpiac kialakulását. Azonban anélkül történt ez, hogy a döntés hozói számoltak volna e “történelmi igazságszolgáltatásnak” a mezőgazdasági termelést érő hatásával. A rurális települések legmélyebb válságát³, amelyet a XX. századi történelmük során átéltek, egyes kívülálló kutatók, mint például Nigel Swain is, úgy értékelték, hogy “a politika legyőzte a szociológiát”⁴.

tartalmaz

A fő kérdés az volt, hogy a második gazdaságban edződött másodállású kistermelők valóban rendelkeznek-e már azzal a vállalkozói mentalitással, amely lehetővé teszi számukra a szabadpiaci versenyben való helytállást? És rendelkeznek-e még annyi gazdálkodói tapasztalattal, hogy nagyüzemi háttér és segítség nélkül is elboldoguljanak a háztájiban engedélyezett 6000 m²-nél nagyobb földterületek szakszerű megművelésével, valamint a

¹ Jelen tanulmány a szerzőnek az ELTE Európai Etnológia Doktori Programjára 2002-ben benyújtott, 2003-ban megvédett, *Alkalmazkodó polgárosodás. Család és gazdaság Kiskánizsán a XX. században* című doktori disszertációjának egy fejezetét foglalja magába.

² Róbert Péter: Fogcsikorgatva. A megkeseredett rendszerváltás. Gondolatok a társadalmi helyzet értékeléséről Magyarországon. In Uő: *Társadalmi mobilitás: A tények és vélemények tükrében*. 2001. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság- Századvég, II. jav. kiadás. (pp. 247-276.) p. 247. (Eredeti megjelenés: *Századvég*, 1996, Új folyam, 2. szám pp. 59-86.)

³ E válságot jelzi az arányszám is, amely szerint a mezőgazdasági termelés 1988. és 1993. között 30-40%-kal esett vissza. Csizte András - Kovács Imre: Posztoszocialista átalakulás Közép- és Kelet-Európa rurális társadalmában. *Szociológiai Szemle* 1995, 2. szám, (pp. 49-72.) pp. 49-50.

⁴ Swain, Nigel: Transitions from Collective to Family Farming in Post-Communist Central-Europe: A Victory of Politics over Sociology. *Eastern European Countryside*, 1994, vol. 1, pp. 17-30.

maximum egy tehén és két koca alkotta állatállományánál nagyobb léptékű állattenyésztés feladataival?

Kezdetben optimizmusra adhatott okot az, hogy 1988-ban a szocialista országok táborában a magánszektor Lengyelország után Magyarországon volt a legnagyobb. A piacosodás folyamatában viszont a magyar falusi társadalom haladt előre leginkább: Az 1990-es évek első harmadára a magánszektorban és a privatizált gazdasági egységeknél dolgozók aránya viszonylag magas, 17% volt. A piaci viszonyok erősödését jelezte az a tény is, hogy a bérezésben kiugróan magas szerepet játszik a végzettség, valamint az, hogy nagyon erős az ágazaton belül a társadalom szegmentálódása⁵.

Kovách Imre szociológus mégis azt a sejtését látja igazolódni, hogy a polgárosodási folyamat nem zajlik le olyan automatikusan, ahogyan azt előzetesen elképzelték. “A mezőgazdaság sokak által várt átalakulása nem abban az ütemben és főleg nem abban az irányban halad, amelyet a politikai rendszerváltást véghezvivő politikai erők elképzelték”⁶-írja 1993-ban. 1995-ben úgy értékeli a helyzetet, hogy a privatizáció eredménye nem a polgárosodás, hanem a proletarizáció felerősödése lett, s a kisüzemi termelés sem vált a tömegek vállalkozóvá válásának színterévé, hanem egyfajta “újraparasztosodás” kiváltója lehet⁷.

A magángazdaságok újbóli térnyerésével ugyanis nem a vállalkozások száma nőtt meg, hanem azoknak a kisüzemeknek a száma, amelyek “paraszti típusú” termelést folytatnak. Azaz továbbra is igen nagy szerepe van az önellátásra termelésnek, és ugyanígy a másként nem hasznosítható munkaerő lekötésének is, ahogyan a két világháború között és a háztáji esetében is ez elmondható. Hiszen hiába történt meg a reprivatizáció és a kárpótlás, megfelelő technikai háttér híján az a termelő, aki ragaszkodott földjeinek saját kezelésbe vételéhez, kénytelenségből visszatért azokhoz a gazdálkodási alapelvekhez, amelyek erősen emlékeztetnek a pénzkímélő és sok élőmunkát igénylő gazdálkodási módszerekre.

Róbert Péter ennek okát egyértelműen abban látja, hogy a második gazdaságnak a szocializmus alatt sokkal inkább gazdasági-egzisztenciális szinten tartó funkciója volt, mintsem “eredeti tőkefelhalmozó” funkciója; és sokkal inkább az állammal, a kormánnyal való szembenállásra szocializált, a törvények és szabályok kijátszására, kiskapuk keresésére,

⁵ Csité-Kovách 1995, pp. 61-62.

⁶ Kovách Imre: A vidéki átalakulás értelmezésének lehetőségei. In: Kovács Teréz (szerk.): *Kiút a válságból. II. Falukonferencia*1993, Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja, p. 65.

⁷ Kovách Imre: A mezőgazdasági privatizáció és a családi farmok jövője Közép- és Kelet-Európában. *Korunk*, 1995, 6. évf., 5. szám, pp. 80-81.

ügyeskedésre, mintsem a vállalkozói készségek elsajátítására, a sikeres piaci fellépés kultúrájára⁸.

A rendszerváltást követően a legkomolyabb változások kétségtelenül az agrárágazatban mentek végbe: a téeszek felbomlása miatt gyökeresen megváltozott az intézményi környezet, ami egy sor korábbi beruházást tett feleslegessé⁹. Ezáltal nőtt az ágazaton belüli munkanélküliség, melyeket a vidéki ipari üzemek megszűnése tovább tetézt. Vidéken a munka nélkül maradtak aránya a maga 12,6%-val akkor is magas, ha nem számoljuk hozzájuk azokat a tömegeket, akik a nyugdíjaztatásba menekültek a munkaerőpiac kiszámíthatatlansága elől¹⁰. Sokak számára az egyetlen kapaszkodási lehetőség a mezőgazdasági kisüzemi termelésben való önfoglalkoztatás maradt, aminek modernizációjához nem rendelkeztek befektetendő tőkével.

A Harcsa István, Kovách Imre és Szelényi Iván szerzőgárda a Szociológiai Szemlében 1994-ben megjelentetett tanulmányában¹¹ kételkedésének ad hangot amiatt, hogy az 1989-et követő időszakot valóban a piacgazdaságba való átmenetként lehetne értékelni. Kijelentik, hogy inkább posztoszocialista válságról beszélhetünk, amelynek egyik fő tüneteként a *társadalmi szolidaritás hiányát* jelölik meg¹².

Pedig a tőke- és géphiány miatt a kis alapterületű birtokok számára létszükséglet lenne az összefogás, amely csökkenthetné számukra a gazdálkodás költségeit. Kovách úgy véli a '90-es évek közepén, hogy a szövetkezeti mozgalom újjáéledése várható¹³. Ennek megvalósulását azonban nem segíti a vidék erőteljes társadalmi-vagyoni szegmentációja, amit a mezőgazdaság privatizálásának magyar módja magával hozott, szemben pl. a cseh kuponos privatizációval, amely éppen ezt akarta elkerülni¹⁴.

Bánlaky Pál a családi gazdálkodás esélyeit latolgatva az évtized közepén úgy látja, hogy - az általa minden fenntartás nélkül parasztpolgárnak nevezett - családok kisüzemeinek csak a "nagyok réseibe befurakodva" lehet létjogosultsága, amennyiben olyan intenzív termelést valósítanak meg, amire a nagyüzemek a gazdaságosságot is szem előtt tartva nem

⁸ Róbert 2001, p. 257.

⁹ Csité-Kovách 1995., pp. 49-50.

¹⁰ 1988-ban a nyugdíjasok aránya 17,7% volt, 1993-ban már 31,1%. Ebben az aránynövekedésben kétségtelenül benne van azoknak a döntése, akik a munkanélküliség helyett az alacsony, de biztos nyugdíjat választották. Csité-Kovách 1995, pp. 61-62.

¹¹ Harcsa István-Kovách Imre-Szelényi Iván: A posztoszocialista átalakulási válság a mezőgazdaságban és a falusi társadalomban. *Szociológiai Szemle*. 1994, 3. szám, pp. 15-43.

¹² "A növekvő gazdasági szerepvállalással járó stresszhatások és a családok között, különösen a rurális településeken erős "fogyasztási verseny" következtében anélkül bomlott meg az érték- és normarend, hogy a helyébe bármilyen más, társadalmi koordinációra és szolidaritásra ösztönző rend állna." Harcsa-Kovách-Szelényi 1994, p. 28.

¹³ Kovách 1995, pp. 80-81.

¹⁴ Csité - Kovách 1995, pp. 61-62.

képesek. Úgy véli, hogy a családi gazdaságok aránya nem lehet domináns az egész agrárszektoron belül¹⁵.

Annak a mezőgazdasági kistermelésnek, amelybe korábban tőkeigénytelensége miatt tömegek kapcsolódtak be, a '90-es évek második felére érezhetően tovább csökken a szerepe a vidéki lakosság boldogulásában. Ennek oka leggyakrabban a megfelelő ingatlan, a befektethető tőke, a szakismeret és a kapcsolati tőke hiánya. Emiatt egyre kevesebb munkanélküli túlélési stratégiájának részét képezi a kistermelés, amelynek lehetőségétől így pontosan a leginkább rászoruló rétegek fosztódnak meg¹⁶. Pedig a Magyar Háztartás Panel adatai azt mutatják, hogy a falvakban háromszor annyi (a népesség 25,4%-a) a szegény, mint Budapesten¹⁷.

Kik azok, akik nyertesek lehetnek a mezőgazdaság piaci versenyében, és kik azok, akik vesztesre ítéltettek? Szijjártó András elemzése¹⁸ szerint kb. százezer család él vidéken, akik a rendszerváltás után is versenyképesek maradtak. Nagyonbártsz olyan mezőgazdasági vállalkozókról (!) van szó, akiknek egész jövedelme vagy jövedelmének nagyobb része a kistermelésből származik. Jellemzően jól tájékozottak az agrártechnológiákat illetően, 1%-uk felsőfokú szakképzettséggel is rendelkezik. Többségük "nagyüzemi" kapcsolatokat tart fenn, akár úgy, hogy jelenleg is a munkája köti oda, akár úgy, hogy volt munkahelyén kiépített kapcsolatrendszerét ápolja tovább. Fontos tényező a sikertörténetben, hogy a kisüzem munkaerő-szükségletét többnyire a család maga fedezi: az átlagos háztartásnagyság 5 fő.

Arra a kétszáz-kétszázötvenezer családra viszont, akik lemaradtak a versenyben, az jellemző, hogy sok közöttük a részidős nyugdíjas termelő, illetve az olyan fiatalabb gazdálkodó, aki a mezőgazdasággal csak jövedelem-kiegészítés céljából foglalkozik. Többségük képzetlen, fizikai munkásként dolgozik vagy dolgozott. A nyugdíjasoknál ráadásul még az egészségromlás és a gyenge fizikai állapot is közrejátszhat a termelés egyre kevésbé jövedelmező voltában. Ez a tábor sokkal kevésbé tudatos módon tervezi a kereslethez a gazdálkodását: először előállítja a terményt, azután keres hozzá piacot.

Mindenesetre az jól látszik, hogy a *család szerepe* ebben a megváltozott, bizonytalan társadalmi környezetben általánosan *erősödik*, mind gazdaságilag, mind érzelmileg – és nemcsak falun, de valószínűleg a társadalom valamennyi rétegében¹⁹.

¹⁵ Bánlaky Pál: A családi gazdálkodás és esélyei falun. *A Falu*. 1995, 2. szám, pp. 55-61.

¹⁶ Csíste András - Kovách Imre: A falusi szegénység. *A Falu* 1997., 1. szám, (pp. 49-54.) p. 54.

¹⁷ Andorka Rudolf: Gazdasági, társadalmi változások és problémák a mai magyar falvakban. *A Falu*., 1996., 4. szám, pp. 7-17.

¹⁸ Szijjártó András: "Nyertesek" és "vesztesek" a falu társadalmában. *A Falu*. 1996., 2. szám, pp. 57-64.

¹⁹ Böhm Antal: A család szerepe – változása a helyi társadalmakban. *A Falu*. 1994., 3. szám, pp. 39-42.

Úgy tűnik, hogy Kovách Imre alig három évvel a rendszerváltás után helyesen ítélte meg a mezőgazdaság további sorsát, amikor azt írta, hogy nem fog megvalósulni a középüzemekre alapozott új mezőgazdasági struktúra, és a téeszeknek, volt utódszervezeteinek illetve a kisüzemi termelésnek meghatározó szerepe marad²⁰. Mára világossá vált, hogy a politikai szándék a nyugati, fejlett piacgazdaságok mezőgazdasági struktúrájának megvalósítását tűzte ki céljául, habár a változások ilyen irányba tereléséhez komoly kormányzati támogatás szükséges. A Kovách Imre által felvázolt második lehetséges fejlődési modell²¹ azonban akkor is figyelmet érdemel és továbbgondolásra ösztökél, ha ebben a pillanatban olybá is tűnhet, nincs reális esélye a tartós fennmaradásának.

A szerző a Geertz-féle mezőgazdasági involúció elméletét²² veszi elő, amikor megpróbálja a magyar mezőgazdaság jelenlegi állapotát magyarázni. Clifford Geertz a jávai mezőgazdasági struktúra elemzésekor jön rá, hogy az itteni változásokat nehéz annak a diskurzusnak a keretein belül magyarázni, amelyet a nyugati racionalitású társadalomtudomány az ott tapasztalt radikális és minőségi változások megfigyelésekor alakított ki, s amely elsősorban a revolúciós és az evolúciós elméletekre támaszkodik. Az amerikai antropológus szerint létezik olyan elsajátítási kapcsolat is a természettel, amely képes egyes részleteit tekintve modernizálódni, de a gazdálkodási tevékenység struktúrája alapelemeiben változatlan marad.

Kovách Imre a fenti állítását rögtön alá is támasztja: négy olyan “állandó elemet” sorol fel, amelyek annak ellenére maradtak meg a magyar mezőgazdasági termelés struktúrájában, hogy annak megváltoztatására három ízben is komoly törekvések irányultak. Az első ilyen elem a mezőgazdasági termelés kis- és nagyüzemi struktúrájának változatlansága, a második a különböző üzemfajtákban termelt termékek arányának hosszú távú hasonlósága, a harmadik a piacra termelt javak arányának tendenciaszerű változása, és a negyedik a megszakított, mégis folytatódó polgárosodás²³.

A jávai helyzettel való összehasonlításra Kováchot az bátorítja, hogy szerinte a Távol-Keleten is olyan, hasonló problémákkal néztek szembe a kisebb gazdasági erejű, de dinamikus fejlődő országok, mint amilyenekkel most Magyarország, s amire eddig történelmünk során nem volt példa. A két régió szerinte annyiban is rokonítható egymással, hogy Keleten is, Magyarországon is a tradicionális társadalom az elmúlt évtizedek során

²⁰ Kovách 1993., p. 65.

²¹ Kovách 1993, pp. 69-70.

²² Geertz, Clifford: *Agricultural Involution (The Processes of Ecological Change in Indonesia)*. Los Angeles-London, 1974, University press of California – Press Berkeley

²³ Kovách 1993., p. 70.

került kapcsolatba a fejlett piacgazdasággal, s ráadásul ez egybeesik az idegen uralom alóli felszabadulással²⁴.

Ennél a – kissé talán erőltetett – történelmi párhuzamnál érdekesebb az a fajta dualizmus, ami mindkét ország gazdasági életén belül megfigyelhető. Jáván a hagyományos mezőgazdaság túlsúlya jellemző, valamint az arisztokrácia vezető szerepe, míg a többi, kisebb szigeteken a természeti kincs kitermelésére épülő exportképes iparágak és a gazdasági elit kialakulása. Jáván az élteti a tradicionális rendet az agrárágazatban, hogy a mezőgazdaságnak nem egyszerűen csak termelési funkciót kell betöltenie, hanem le is kell kötnie a más ágazatokban megélhetést nem találó népesség munkaerejét, és el kell tartania őket.

Kovách szerint a politikai és a gazdasági elit dualitása megfigyelhető a volt szocialista országokban is. Ezen túl a XX. század közepén a magyar középparaszti gazdaság hasonló munkaerő-lekötő szereppel bírt, mint a '70-es évek Jávájának mezőgazdasága, majd a szocialista korszakban a második gazdaságnak szintén volt ilyen funkciója²⁵. Ezért gondol arra, hogy a magyar gazdaság és társadalom teljes átalakulása szintén vizsgálható lenne a Geertz-i involúciós modellel.

Ez alapján Kovách Imre úgy találja, hogy *a hagyományos parasztság felbomlása, átalakulása, más társadalmi réteggé, osztállyá válása mind a mai napig nem fejeződött be*. Következésképpen azok a társadalmi csoportok vagy alakulatok, amelyek a parasztságból erednek, szintén *hosszú időtartamú meghatározottságok hordozói*. Ezek a konstans elemek úgy maradhattak fenn, hogy nemcsak a társadalmi lét vagy a szokások, hanem *a gazdasági magatartások is kulturálisan meghatározottak*²⁶.

Amellett, hogy el kell ismernünk a szerzőnek a kisüzemi termelés témájához való jelentős hozzájárulását, úgy érezzük, hogy a fenti kijelentései mindenképpen kiegészítésre és némiképpen módosításra szorulnak. A bekezdés második felét el tudjuk fogadni, vagyis azt, hogy a parasztságból eredő társadalmi csoportoknak és alakulatoknak vannak olyan jellemzői, amelyek csak lassan, hosszú időtartam elteltével változnak meg, tehát szinte “állandó”, konstans jellemzőkről van szó. Azzal is egyetértünk, hogy a gazdasági magatartásokban nagyon sok a kulturálisan meghatározott elem. Az a tétel azonban, hogy a hagyományos parasztság felbomlása, más társadalmi réteggé vagy osztállyá válása a mai napig nem fejeződött be, véleményünk szerint erősen elnagyolt, és magyarázatot követel.

²⁴ Kovách 1993., p. 67.

²⁵ Kovách 1993., p. 69.

²⁶ Kovách 1993. pp. 65-71.

A bekezdés második fele, mint mondtuk, megállja a helyét, de semmiképpen nem igazolja az első mondat kategorikus kijelentését. A második részben ugyanis a *parasztságból eredő* csoportokról volt szó, és nem magáról a parasztságról, főleg nem a *hagyományos parasztságról*.

Két szinten látjuk a problémát, amelyeket részletesen szeretnénk kifejteni: az egyik a “hagyományos parasztság” terminus kezelése, a másik az érvelésben alkalmazott ok-okozati tényezők vizsgálati léptékeinek inkompatibilitása (“parasztság”-“kulturálisan meghatározott gazdasági magatartás”).

Definíciós problémánk szempontjából feltűnő, hogy a szocialista korszakban, főleg a második felében a szerzők már nem érzik szükségesnek meghatározni, mit is jelent a paraszt szó. Többnyire megelégszenek azzal, hogy a fentebb már részletesebben vázolt “paraszt-polgár” fejlődési vonal kiindulópontjaként kezelik, s elsősorban a polgár, illetve a polgári mentalitás oldaláról nézve foglalkoznak vele. Mivel a vállalkozói magatartás kifejlődésének nyomon követése a fő cél, talán ezért gondolják azt, hogy joggal hanyagolják el a parasztság kérdését. Ugyan többnyire nem önmagában, hanem jelzőként, még hozzá a polgár szó jelzőjeként használják, néhol a munkás szó elé illesztik. Ugyanakkor sehol nem adják egyértelműen tudunkra, miért ragaszkodnak a “paraszt” jelzőhöz, amikor egy társadalmi folyamat tökéletlen, az előírányzott fejlődési irányvonalhoz képest be nem fejezett voltát akarják érzékeltetni az olvasóval.

A szociológia számára ilyen módon a “paraszt” szó egy általános és semmitmondó “elő” jelentést kap. Olyasformán, mint pl. Szelényi “protovállalkozó” terminusában a “proto” előtag; a Juhász által “parasztpolgárként”, Márkus által “parasztmunkásként” megjelölt réteg nevében a “paraszt” szó a megelőző lépcsőfokot, a kiindulási pontot jelenti, míg a második tagja a szóösszetételnek a “célra”, az átalakulási folyamat végcéljára mutat rá. Itt a “paraszt” maga a kezdőpont, neki magának nincs kezdete, időtlenné válik. Valami, ami volt, mindig is létezett, nem kérdéses, honnan való és meddig tart, csak az a lényeg, hogy amit most vizsgálunk, az AZ után következik.

Ugyanakkor az elnevezésekben ott van az átmenetiség, annak a vágnak vagy elképzelésnek az extrapolálása, hogy olyan folyamatról van szó, melynek végeredménye minden bizonnyal, és minden kistermelő számára kötelező érvénnyel az, hogy kapitalista agrár-kisvállalkozóvá, polgárrá válik – illetve Márkus esetében munkássá.

Ez a fajta fogalomkezelés addig nem problémás, amíg pontosan meg tudjuk húzni a határvonalat a paraszt és a polgár között, és amíg nem csábít olyan, a történeti kontinuitás

keresésétől vezérelt történelmietlen kijelentésekre, mint a fentebbi is, ahol két jelentős korszakváltás ellenére is a szerző a parasztságot ugyanannak a társadalmi rétegnek veszi, mint száz évvel korábban volt.

Avagy létezne olyan paradoxon, hogy maga a társadalom mindenestől megváltozott, de egy rétege mégis ugyanaz maradt? Ha strukturális jellemzőket vizsgálunk, akkor be kell tartanunk a strukturális elemzés szabályait: amennyiben maga a halmaz megváltozik, adott elemét akkor sem vehetjük ugyanannak, ha teljes a morfológiai azonosság, mert az egész halmazhoz való strukturális viszonyrendszere máris megváltozott²⁷.

A strukturális elemzést azért érezzük itt helyénvalónak, mert a szerző is a strukturalista történelemfelfogáshoz folyamodik, ahhoz a *longue durée* – hosszú időtartam koncepcióhoz, amit Fernand Braudel dolgozott ki. Ezt egyébként az Annales iskola vezéralakja a Lévi-Strauss-i struktúra fogalmára hozta be válaszul, a történelem vezető szerepének védelmében, az antropológia eszmei előretörésétől megóvandó²⁸.

Braudel valóban a társadalom nagy, nehezen változó sajátosságait próbálja megragadni a *longue durée*-n keresztül, melyre azért van szükség, hogy föltűnjenek azok a módosulások, amik egyébként rövidebb időintervallumban megfigyelve alig látszanak, vagy észrevehetetlenek. Kezdetük és végük egészen hosszú, akár több százéves, vagy ezer éves korszakot is kijelölhet. A hétköznapi élet olyan jellemzőiről van szó, melyek kialakulása a messzi idők távolába vész, és alig észrevehetően alakulnak át: ezek a populáció és földrajzi környezete kapcsolatának módjai, az emberek mindennapi biológiai szükségleteinek kielégítésére szolgáló ciklikus tevékenységek mikéntje, a tárgyi kultúra rendszere, a család, a szokások, a nők szerepe, stb. Lévi-Strauss “strukturája” még ennél is elvontabb, az ő elméletében olyan mélyen megbúvó, szilárd és megváltoztathatatlan strukturális jellemzőkről van szó, amelyek az emberi gondolkodás sajátjai, az egész emberiségé, ezek azok a tényezők, amelyek minden emberi lényben közösek.

Erről lenne-e szó a parasztság történeti kontinuitásánál is? Nyilvánvalóan a Braudel-i fogalom felel meg jobban ennek az elképzelésnek első pillantásra, bár abban az esetben NEM a társadalmi struktúra történeti állandóságáról van szó, hanem az életkeretek hosszútávon is hasonló módon való elrendezéséről. Ha elfogadjuk, hogy a gazdaság is *kulturálisan meghatározott minták* által befolyásolt szféra, ilyesformán maga is hosszú távon élő

²⁷ E gondolatot Louis Dumont-tól kölcsönöztem, aki a halmazelmélet segítségével magyarázza el a strukturális elemzés szabályait. Dumont, Louis: *Introduction à deux théories d'anthropologie sociale*. Paris-La Haye, 1971, Mouton

²⁸ A témához lásd: Dosse, François: *Histoires en miettes. Des Annales à la nouvelle histoire*. (Morzsákra hullott történelem. Az Annales-tól az “új történetírásig”) Paris, 1987, La Découverte

struktúrák hordozója, akkor jogos lehet annak a felvetése, hogy *bizonyos gazdasági viselkedési formák* túléltek a huszadik század elejétől kezdve a huszadik század legvégéig. Valójában Kovách Imre is erről beszél, amikor megállapítja, hogy kistermelők tömegei a piacra termelés fokozódása ellenére is kitartanak hagyományos középparaszti birtokra emlékeztető üzemszervezési módjuknál, és termelésüket is a közösség által meghatározott értékpreferenciák motivációs hatására végzik.

Azonban erős túlzás ezeket a jellemzőket azonosítani azzal a társadalmi csoporttal, amely hordozza őket, és ez alapján feltételezni a társadalmi makro-struktúrának, vagy akár csak egy részének az állandóságát.

Valójában egy léptékváltás okozza ezt az elcsúszást, amely azért történt, mert olyan jellemzőket, melyeket egyes emberek és családok viselkedésében lehetett megragadni, s amelyek így inkább mikroszintű jellemzőnek mondhatók, szerzőnk makro-szemszögből értékelt, ösztársadalmi folyamatok *oka vagy mentalitásbeli eredője helyett* történeti - társadalmi folyamatként bemutatva azokat.

Amellett, hogy elismerjük Kovách Imre teljesítményét a szocialista korszak egyik nagyon lényeges jelenségének, a második gazdaságnak és a mezőgazdasági kistermelésnek az elemzésével kapcsolatban, amelyet széles és megalapozott empirikus tapasztalataira épített, kiválóan felhasználva elődei munkásságát is, most arra szeretnénk felhívni a figyelmet, hogy a fenti megállapítások a túlzott sematizálás veszélyeit hordozzák magukban, s így éppen az általa tett árnyalt megfigyelések válhatnak súlytalanná.

Ha megnézzük a társadalomtudományos szakirodalomban legkidolgozottabb paraszt-definíciókat²⁹, azok közül sem mindegyikben van következetesen elválasztva a mikro- és a makro-szint. Ezt a problémát részben úgy hidalják át, hogy a polgárosodás folyamatának egyenetlen voltára hivatkozva nem jelölnek ki egy végső pontot a parasztság teljes felbomlására, hiszen minden régióban, minden közösségben, sőt, még családonként is eltérő lehet a polgárosultság mértéke³⁰. Más definíciók esetében teljesen egyértelmű, makroszintű “szűk keresztmetszetek” határozzák meg a parasztság végét, mint pl. Sárkány Mihálynál,

²⁹ A paraszt fogalom kérdésében a legteljesebb tudománytörténeti összefoglalást Sárkány Mihály adta közre “Parasztság és termelési viszonyok” című tanulmányában E munka annak a problémának a felvetésével indul, vajon a “paraszt” szónak a szocializmus időszakában való használata mennyire lehet jogos. Tüzetesen megvizsgálja az egyes “paraszt” definíciók különböző szempontjait, részletes képet adva a történettudomány, a néprajz, a szociológia és a szociálintropológia magyar és külföldi képviselőinek állásfoglalásáról. Sárkány Mihály: *Parasztság és termelési viszonyok. Népi kultúra-népi társadalom* 1983 XIII. pp. 21-37.

³⁰ Lásd pl. Kósa László: *Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon*. Debrecen, 1991.

akinek meghatározása egyértelműen a feudális termelési viszonyok jogi megszüntetését jelölik meg a paraszti állapotból való kilépés időpontjaként³¹.

A Kósa-féle “paraszti polgárosodás definíció” foglalja össze talán a legtöbb kritériumot, aminek meg kell felelni a polgárosultsághoz. E szerint³² a paraszti lét teljes elhagyásához jogi-politikai, gazdasági, valamint kulturális-civilizációs szintű változások szükségeltetnek, beleértve a mentalitásbeli tényezőket is. Úgy gondoljuk, hogy ennek visszafelé is igaznak kell lennie, tehát az “igazi parasztokat” ugyanezen tényezők teljes változatlansága jelöli ki.

Úgy tűnik, a szociológia ezzel szemben a maga számára a paraszt-lét kritériumát egyetlen szinten, a gazdasági mentalitás szintjén jelöli ki. A kulturális szempont már teljesen mellékessé válik, éppen az, amelyik a korábbi definíciós kísérletek esetében tulajdonképpen életben tartotta a paraszt elnevezést a piacra termelő, gazdaságilag sem teljesen önállósra berendezkedett, az egyéni törekvéseket és teljesítményeket egyre inkább elfogadó, sőt díjazó közösségekkel kapcsolatban - a jogilag függő helyzetben élő, politikailag polgárnak nem számító jobbágyparasztokkal szemben.

Ha a néprajzosok tehát – talán szakmai elfogultságból is - a kulturális jellemzők és az életforma túlélésének hangsúlyozása érdekében vállalják a paraszt szó nem minden szempontból indokolható használatát, akkor a szociológusok egyértelműen azért tesznek így, hogy kidomboríthassák a gazdasági jelenségek fontosságát, a kisüzemi termelés társadalmi szerepét, és az ezeket irányító mentalitás történeti kontinuitását.

El kell ismernünk azt a jogukat, hogy ezt a tényezőt tartsák a legfontosabbnak, nézzük meg tehát közelebbről ezt a kérdéskört. Kíséréljük meg alátámasztani azt az álláspontot, amely e tényező alapján állítja, hogy a hagyományos parasztság az 1990-es évek közepéig még mindig nem teljesen bomlott fel Magyarországon.

³¹ Sárkány Mihály definíciója szerint: “a parasztok mezőgazdasági termelők, akik mezőgazdasági termelésük mellett végezhetnek egyéb munkát is (pl. halászat, kézműipar), és a termelőtevékenységüket olyan társadalomban folytatják, amelyekben lehetőségük van a saját újratermelésükhöz szükséges munkaerőnek és munkaeszközöknek birtoklására, de általános munkafeltételeiknek tulajdonosa vagy az állam, vagy egyes jogi személyek, akik tulajdonosi helyzetük alapján az általuk termelt javak egy részét elsajátítják. „A definíció értelmében a parasztság akkor szűnik meg, amikor a korábban paraszti sorban élő saját munkafeltételeinek tulajdonosává válik.” Sárkány 1983. pp. 31-32. Azonban a szerző aláhúzza: ez nem azt jelenti, hogy a jobbágyparasztok földtulajdonossá válásával termelésük is automatikusan az áruforgalom törvényeinek rendelődik alá. A feudális alávetettség jegyei Kelet-Európában még a jobbágyfelszabadítást követően is fennmaradnak egy ideig.

³² A paraszti polgárosulás az a “társadalmi és kulturális folyamat, melynek során a parasztság megszabadul feudális, jogi és életmódbeli kötöttségeitől és jellemzőitől; a tőkés társadalomnak önálló, munkaerejével és termelő eszközeivel rendelkező, vállalkozóképes és vállalkozó szellemű tagja lesz” Kósa 1991. p. 57.

Ha a Márkus által használt Mendras-i utóparaszt fogalomban gondolkodunk, akkor úgy tűnik, Kovách Imrének igaza van. Hiszen, mint azt fentebb láttuk, ebbe a fogalomba már a piacra termelő gazdasági magatartás is beletartozik, és belefér az agrárszektoron kívüli gazdasági aktivitás is. Bár Márkus az "utóparaszt" fogalmat éppen az általa parasztnak tartott, teljes munkaidőben földműveléssel foglalkozó rétegektől való megkülönböztetés érdekében vezette be, tehát szerinte a másodállásban földet művelő családfők már nem tekinthetők parasztnak – legfeljebb parasztmunkásnak.³³

Viszont, ha ehhez hozzávesszük, hogy a legtöbb kistermelő a növekvő piaci orientáció ellenére, illetve mellett is őríz olyan vonásokat, mint az önellátásra törekvés, ebből kifolyólag a polikultúrás termékszerkezet, a gazdasági kalkuláció és a könyvelés hiánya, akkor azt mondhatjuk, talán valóban nem túlzás a rendies vagy paraszti jellemvonások túléléséről beszélni.

Ilyen vonás a háztartás és az üzem szoros kapcsolata, egymástól elválaszthatatlan volta is. Kovách maga is megállapítja, hogy a kistermelésből szerzett jövedelem például a háztartások túlnyomó többségében a fogyasztói céloknak rendelődik alá, ezért a termelés a háztartásgazdaságok közvetlen igényei szerint működik³⁴. Ugyanez érvényes az első gazdaságbeli keresetekre is, tehát az összes bevétel ugyanazokat a fogyasztói célokat szolgálja. Ez pedig erősen emlékeztet arra a gazdálkodói mentalitásra, amit Csajanov³⁵ is leírt annak idején az orosz paraszti kisüzemekkel kapcsolatban. Igaz, hogy a fogyasztás és felhalmozás színvonalát és a megszerzett előnyök konvertálásának módját már különböző, akár rendi, akár individuális stratégiák is szabályozhatják – amelyeket önmagában nem az iskolai végzettség vagy a foglalkozás határoz meg³⁶.

A Csajanov-féle munka-fogyasztás egyensúly³⁷ által működtetett gazdaság elég meggyőző érvnek tűnik a parasztság továbbélése mellett. Úgy tűnik, a kérdés eldőlt, és a

³³ Vö: Márkus István: *Az ismeretlen főszereplő*. Budapest, 1991.

³⁴ Kovách e tekintetben egyetért Ferge Zsuzsa észrevételeivel, amely szerint a magyar társadalom valós integrációs szintje még mindig az "oikosz" típusú háztartásgazdaság, a redisztribúció és a piac integrációs rendje mellett. Kovách 1988., p. 15.

³⁵ Az 1910-es évek végén kidolgozott elmélet összefoglaló, francia kiadása: Tchajanov, Alexandre V.: *Organisation de l'économie paysanne*. Paris, 1990, Librairie du Regard

³⁶ Kovách 1988, pp. 50-51.

³⁷ Csajanov több ezer kérdőív feldolgozása után rajzolta meg a paraszti gazdaság szerveződésének legtipikusabb formáját. Munkája során felismerte, hogy a paraszti gazdálkodást nem lehet a klasszikus közgazdaságtan elméleteivel vizsgálni, mert hiába vannak ugyanúgy piaci kapcsolataik, mint egy kapitalista vállalkozásnak, az őket működtető *benső logika* gyökeresen eltér. A paraszti gazdaság tehát nem a minél magasabb profit megszerzésére törekszik, hanem a meglévő anyagi és munkaerőforrások legoptimálisabb kihasználására a munkaerő-szervezetet adó család igényeinek kielégítése érdekében. Így kialakul egy olyan fogyasztás- munka egyensúly, amely esetén a befektetett, még elviselhetőnek érzett mennyiségű munka még felelő hasznot hajt a család számára. A "munka elviselhetőségének e küszöbétől" csak akkor hajlandók eltérni, ha a többletmunka valóban kivételesen nagy jövedelemmel kecsegtet. Ellenkező esetben inkább a családi fogyasztás szintjét

paraszt és a polgár közötti határ éppen itt húzódik: a profitorientált avagy a családi fogyasztás kielégítése érdekében végzett termelés mezsgyéjén. De nézzük meg közelebbről: valóban csak a paraszti gazdaságokban motiválja-e a termelést a családi fogyasztás?

Hugues Lamarche és munkatársai a 80-as évek végén Franciaországban, Kanadában, Lengyelországban, Brazíliában és Tunéziában végeztek felmérést a családi üzemek működési elveinek vizsgálatára³⁸. Ugyanazon kérdőív lekérdezése által kapott adataik alapján valamennyi vizsgált üzemet elhelyezték egy olyan koordináta-rendszerben, amelynek függőleges tengelye a “kevésbé családi logika által vezérelttől” a “nagyon a családi logika által vezéreltig” mutatott, a vízszintes tengelye pedig a “(külvilágtól) kevésbé függőtől” a “nagyon erősen függőig”. A két tengely tehát négy mezőt hozott létre, amelyek mindegyike egy-egy üzemtípust jelölt.

Tehát e négy mezőben helyezkedtek el a családi gazdaságok, a tengelyektől változatos távolságra – azaz egyik sem képviselt “tiszta ideáltípust”, de mindegyik valamelyik modellhez tartozott. A négy mező modelljei: a “vállalkozás modellje”³⁹, amely legjobban függ a külvilágtól, és a legkevésbé a családi logika működteti. A “családi vállalkozás modellje”⁴⁰, amely függ a külvilágtól, de főleg a családi munkaerőre építve termel. A “modern családi gazdaság modellje”⁴¹, amelyet kettős dinamika működtet: egyrészt folyamatosan igyekszik csökkenteni a család szerepét a termelésben, ugyanakkor megkísérli a lehető legnagyobb függetlenséget elérni a külvilággal szemben, mert tart az eladósodástól.

A negyedik pedig, ami minket legjobban foglalkoztat ebben a pillanatban, az a “paraszti és létfenntartó gazdálkodás modellje”, amelyet természetesen nagyon erősen a családi logika működtet és a lehető legkevésbé függ a külvilágtól, azaz többé-kevésbé önfenntartó és önellátásra termelő. A termelési technikája jobbra hagyományos. Legfőbb feladata a családi szükségletek kielégítése, termékeinek kisebbik részét adja csak el. Fő célja azoknak a struktúráknak a fenntartása, amelyek a háztartásban élők megélhetését szolgálják.

szorítják lejjebb, néha egészen a fizikális létminimumig. Ez a rugalmasság teszi versenyképessé a paraszti gazdaságot a racionális gazdasági számítások által lehatárolt mozgásterű agrár-vállalkozásokkal szemben. Tchayanov 1990.

³⁸ Lamarche, H.: *Agriculture familiale* (Családi mezőgazdálkodás). Paris, 1991 I. kötet: Une réalité polymorphe (Változékony valóság) 1994 II. kötet: Du mythe à la réalité (A mítosztól a valóságig), L’Harmattan

³⁹ A földet az üzem konjunkturális szükségletei szerint adja el, illetve vásárolja, és erősen függ a külvilágtól mind technológiai, mind pénzügyi, mind kereskedelmi értelemben. Elsődleges feladata a piacra való intenzív termelés. Lamarche 1994, pp. 55-58.

⁴⁰ Az örökség családi úton való továbbadására törekszik, és arra szolgál a termelés, hogy a család jövőjét szolgálja. A külvilágtól függ. A jövedelmeket “fizetésként” fogják fel. Ugyanakkor a gazdaság technikailag jól felszerelt, a gazdaság feje gyakran kiváló technikai szakember és mezőgazdász egyben. Lamarche 1994, pp. 55-58.

⁴¹ Ez a típus már felszabadult a “családi erkölcs és ideológia kényszere” alól, azonban megőrizte azt az előnyt, amit egy család tud nyújtani. Lamarche 1994, pp. 55-58.

A "paraszti" modell csupán egy dologban különbözik a "létfenntartó" modelltől: abban, hogy szorosan kötődik a földbirtokához (érzelmi- és presztízs-szemponthoz lehet itt említeni).

Számunkra az egészen a legnagyobb tanulsága az, hogy a felmérés rámutatott: a családi logika ott van a világ minden pontján, bármilyen termelési viszonyok között, ahol kis, családi munkaszervezet által működtetett mezőgazdasági üzemek működnek. Ezek minden típusa pedig – nyilván eltérő arányokban, de - bárhol, bármelyik közösségben megtalálhatóak, akár egyszerre is. A Csajanov által leírt "családi gazdaság"⁴² nem kizárólag a paraszti társadalmakra jellemző. A paraszti gazdálkodási típus még csak nem is képvisel egyedül egymaga egy modellt. És ami fő: olyan társadalmakban is megtalálható, ahol nem beszélhetünk európai értelemben vett parasztságról.

Lehet-e meghatározni a paraszti létet egyetlen olyan tényezővel, amelyről kiderül, hogy nem is csak a paraszti társadalmakra jellemző?

A válaszuk erre nyilvánvalóan a "nem" kell, hogy legyen, akkor is, ha Magyarország olyan ország, ahol létezett parasztság, és ezért valóban el lehet mondani, hogy a hajdani paraszti életforma és a mai kistermelői életmód *ezen a ponton hasonlítanak egymásra*.

Van itt azonban nekünk egy másik, ugyanolyan súlyú tényezőnk is, amit Lamarche-ék kutatógárdája fontosnak tartott megvizsgálni: ez pedig a külvilágtól való függés. Világosan kitűnik, hogy a paraszti és létfenntartó gazdasági modell az, ahol egyszerre van jelen az erős családi logika és a külvilágtól való lehető legnagyobb függetlenség – amely értendő úgy a gazdasági, mint a technológiai, fogyasztási és kulturális aspektusokra. Az ilyen gazdasági modell szerint termelő közösségek még valóban törekszenek a minél teljesebb önellátásra, és képesek is rá, mert igény szintjük is többé-kevésbé megfelel ennek a termelési színvonalnak.

Minél többmindentre van szükségük a külvilágból, annál közelebb kerülnek a koordinátarendszerben az origóhoz, amelyet az X tengelyen (külvilágtól való függés mértéke) az Y tengely (a családi logika erőssége) metszett ki, mígnem átkerülnek az Y tengely túloldalára, a "családi vállalkozás modelljének" térfelére. Még mindig erős a családi fogyasztás motivációs ereje a termelésben, sőt, egyre erősebb, hiszen megemelkedett az

⁴² A családi gazdálkodásnak két szintje van Csajanov szerint, az egyik a "naturál-" vagy önellátó (autarkia építő) gazdálkodás, a másik az árutermelő (piacorientált) gazdálkodás. Thorner, Daniel: Préface. Un théorie néo-populiste de l'économie paysanne. L'école de A. V. Čajanov. In: Tchayanov, Alexandre V.: *Organisation de l'économie paysanne*. Paris, 1990, Librairie du Regard, (pp. 9-22.) p.21.

Basile Kerblay, aki Csajanov művének 1970-es Chicago-i kiadásához írt tanulmányt az orosz szerzőről, a paraszti gazdaságnak önálló típusként, paraszti gazdálkodási módként való besorolását javasolta a Marx-i "rabszolgatartó", a "feudális", a "kapitalista" stb. termelési módok mellé. Kerblay, Basile: A.V. Csajanov élete, pályafutása és munkássága. Kézirat. Magyar ford.: Somogyi Sándorné 1972. Eredetije: Life, Career, Works. In: Chayanov, A. W.: *The theory of peasant economy*. Chicago 1970.)

igényszint, amit még fokozottabb termeléssel szeretnének kielégíteni, és ezzel egyre több szállal kapcsolódnak a szélesebb társadalomhoz.

Ha csökkenteni szeretnék a család részvételét a termelésben, azaz a családból majdnem mindenki az agrárszférán kívül vállal munkát, maximum egyvalaki dolgozik teljes munkaidőben a kisüzemben (és a többiek legfeljebb besegítenek neki), vagy mindenki csak “másodállásban”, akkor átkerülnek a “modern családi gazdaság modelljének” negyedébe. Ebben az esetben azokra a pluriaktív családokra ismerünk rá, amelyeknek a példáját Franciaországban is emlegettük, és akik Magyarországon is legnagyobb részét adták a második gazdaságbeli termelésnek a '60-as évektől. A társadalmi munkamegosztásban ők is több szerepet vállalnak már a paraszti vagy létfenntartó gazdaságok tagjaihoz viszonyítva. Természetesen ez a döntés különböző motivációk alapján születhetett, akár kényszerből, akár a magasabb kereset reményében vállaltak munkát a mezőgazdaságon kívül az érintettek.

A harmadik továbblépési lehetőség pedig az agrárvállalkozás kialakítása, amikor az egyén nem az életformája részeként, hanem szakmaként fogja fel és kezeli a mezőgazdasági termelést, amelyből nem egyszerűen olyan fizetést kap, aminek révén egy kicsit magasabb életszínvonalat tud megvalósítani a maga és családja számára, de profitot termelhet azért, hogy maximális egyéni szabadságot tudjon biztosítani magának.

Lamarche is hangsúlyozza, hogy elengedhetetlen dolog a kisüzemek időbeli változásait figyelemmel követni. Tehát nemcsak azt vizsgálták, hogy egy gazdaság melyik modellbe illik bele, hanem azt is, mi volt a kiindulási, az *eredeti modell*; valamint, hogy milyen irányba szeretne tartani, mi a számára megvalósítandó, *ideális modell*⁴³.

Jól látjuk, hogy a négy modell között fel lehet állítani egyfajta fejlődési sorrendet a legelső, paraszti vagy létfenntartó gazdaságtól a vállalkozás modelljéig, talán csak a középső kettőnél nehéz eldönteni a fejlettség fokát, mert azt a további fejlődés irányának szempontjából kellene dönteni, ezért inkább egy szintre helyeznénk őket. A valóságban is, mint említettük már, vegyesen fordulhatnak elő a különböző típusú kisüzemek. Ugyanakkor ki kell hangsúlyoznunk, hogy modellek között nemcsak a kisüzemet működtető termelők *szubjektív* jellemzői, mentalitása jelöli ki a rangsort, de *objektív* körülmények is, mint az elérhető technológia fejlettsége, vagy a környező társadalom munkamegosztási differenciáltsága.

⁴³ Lamarche 1991, p. 13.

Egyébként a Kovách Imre által leírt gazdálkodói habitusok⁴⁴, amelyekből szám szerint négyet említ, jól összeesengenek a fentebb taglalt Lamarche-féle modellekkel, talán csak annyi eltéréssel, hogy Kovách már a legelső modellnél a piacgazdaságba való magasabb fokú bekapcsolódást ír le, lévén, hogy Magyarországon az általa végzett kutatás időpontjában nemigen lehetett többé teljes önállóságra törekvő paraszti gazdaságot találni. A mentalitásban tükröződő üzemszervezési elvek, amelyeknél a “külvilágtól való függés/függetlenség” kérdésének helyét a “közösségi normák által való befolyásoltság mértéke” veszi át, a következők:

A “presztízsz ethosza”, avagy a piac által nem érintett gazdasági magatartás; melynek esetében a gazdasági magatartás, a gazdálkodásmód szokásrendként közvetített, kifejezett és megvalósult ethosznak megfelelő értékek, magatartás- és gazdálkodási minták által irányított. A központi és állandó eleme egyfajta anakronisztikus presztízstudat. A magánszemélyek közötti kapcsolat hierarchikus, sok benne a tradicionális elem. Az egyén sok esetben “panelszerű” válaszokat ad a környezete kihívásaira. Kovách Imre szerint így is lehet nagy volumenben és sikeresen termelni.

A második a biztonság ethosza, azaz a piacérintett gazdasági magatartás; ebben az esetben nem is annyira a létfenntartás biztonságáról van szó, mint inkább a társadalmi státusz megtartásának igényéről, a társadalmi környezettel való szoros azonosulás.

A harmadik a jóléti mobilitás ethosza, a piacorientált magatartás; amely a középrétegek közösségi értékeit foglalja össze. A jólétet, a szolid magánemberi autonómiát, a biztonságot célozza a piacra termelés. A vállalkozó szellem keveredik a hagyományos elvekkel, vállalnak kockázatot, de alapvetően biztosított létfeltételek mellett. Ugyan már nem a tradíciók vagy más közösségi értékek nyomására kezdtek bele a termelésbe, de nem is tartják számon a munkaráfördítést. Létezik egy közösségi norma, egy konszenzus a jövedelmezőségről, amely meghatározza, meddig érdemes termelni. Az ilyen mentalitással rendelkező termelők nem befektetnek, hanem kifejlesztnek, nem nyereségük van, hanem jövedelmük. Nem lehet őket vállalkozónak tekinteni még, hanem valóban inkább “termelők”. A fogyasztás dinamizálja a termelést: az elért fogyasztói színvonalat kívánják megőrizni, és ennek érdekében a gazdálkodásukat is átalakítják.

A negyedik pedig a vállalkozás ethosza, vagyis a piacra szerveződő gazdasági magatartás. Itt a gazdálkodást az egyén képes tisztán eszközszerűen kezelni: ez a társadalmi emelkedés és a jólét biztosításának eszköze – még hozzá választott eszköze - számukra. Ők

⁴⁴ Kovách 1988, pp. 96-97.

már társadalmi értelemben is vállalkozóvá váltak, elsajátították a vállalkozás értékeit (gyorsaság, mozgékonyaság, racionalitás, jövedelem-irányultság). Ezzel párhuzamosan céljaikban és értékeikben is individualizálódtak. Számukra a magánemberi autonómítás és a jólét az érték, az egyéni teljesítmény már nem a közösség elfogadása miatt számít.

Juhász Pál, amikor a polgárosodottság feltételeit taglalja, akkor hasonlóan a szubjektív hozzáállást, a mentalitást emeli ki. Nála is a szűkebb közösségtől való függetlenedés és egy szélesebb, nagy közösségben/társadalomban való helytalálás dönt a polgárosodottság mértékéről.

Szerinte az első mozzanata a polgárosodásnak az, amikor valaki egyéni szerepet, egyéni megoldást keres arra, miként kapcsolódjon be a munkamegosztásba. A második, hogy a közösségben is úgy akar megmutatkozni, hogy a személyéhez kapcsolódjon az, amit tesz. A harmadik a kockázattal való hajlandóság, ami főleg akkor tekinthető lényeges elemnek, ha az egyén munkáján kívül tőkét is fektet a vállalkozásba. A negyedik mozzanat pedig az, amikor már el tud szakadni a számára adott közösségtől, és tud önmaga számára közösséget teremteni, ami a gazdasági közeg, valamint az érdekképviselők és politikai képviselők megteremtése szempontjából fontos. A polgár mind a négy szinten tudatosan vállal szerepet. A sokat emlegetett "parasztpolgár" számára viszont még mindig a saját közössége a viszonyítási pont: a közösségen belüli kooperációs formákat alkalmazza saját vállalkozásában, és a termelés motivációja sem terjed túl a presztízs fogyasztáson⁴⁵.

Benda Gyula szintén mikroléptékben gondolkodik, amikor polgárosodásról van szó: nem a makrostruktúrák, tehát a foglalkozási- és társadalomszerkezet átalakulását érti alatta, hanem a mikrokörnyezet, a társadalmi csoportok alkalmazkodását a változás folytán kialakuló vagy már kialakult keretekhez⁴⁶. Viszont ő már rámutat arra, hogy azok a *társadalmi keretek* is fontosak, amelyekhez a polgárosodó kisközösségeknek *hozzá kell idomulniuk*.

Végkövetkeztetésünk mindezek alapján ez: Való igaz, hogy alapvető dolog a polgárrá válásnál a vállalkozói mentalitás, de fordítva nem igaz: annak hiánya önmagában még nem teszi az egyént paraszttá. Ahhoz az kell, hogy ne lehessen beszélni még a szélesebb társadalommal való intenzív kapcsolattartásról – amibe a szélesebb társadalommal való differenciált kapcsolattartás ugyanúgy beleszámít, mint a közösségi szokások elhagyása, a közösségi kontroll gyengülése, a közművelődési lehetőségek széles körben való elérhetősége, a tömegkultúra és az ennek alapján kialakított fogyasztói igények megjelenése.

⁴⁵ Juhász Pál: Polgárosodás. *Századvég*, 1991. pp. 177-180.

⁴⁶ Benda Gyula: A polgárosodás fogalmának történeti értelmezhetősége. *Századvég*, 1991. pp. 169-176.

Tehát csak részben adhatunk igazat Kovách Imrének, amikor egyedül a “hosszú időtartamú meghatározottságokra” alapoz annak a kérdésnek az eldöntésekor, hogy teljesen felbomlott-e már a hagyományos parasztság Magyarországon. Jogos volt annakidején az észrevétele az 1988-ban megjelent tanulmánykötetében, amely szerint a XX. század elején ugyanúgy a lakosság 60%-a érintett a mezőgazdasági termelésben, mint a szocializmus időszakában⁴⁷, de a két adat közötti összefüggés nem magyarázható a társadalmi struktúra változatlanságával. Ha bármilyen értelemben vett folytonosság van a makrostruktúrában, akkor az valószínűleg nem a “parasztság”, hanem a család-központúság.

Bibliográfia

- Andorka Rudolf: Gazdasági, társadalmi változások és problémák a mai magyar falvakban. *A Falu*. 1996, 4. szám, pp. 7-17.
- Benda Gyula: A polgárosodás fogalmának történeti értelmezhetősége. *Századvég*, 1991. pp. 169-176.
- Böhm Antal: A család szerepe – változása a helyi társadalmakban. *A Falu*. 1994, 3. szám, pp. 39-42.
- Csöte András - Kovách Imre: Posztszocialista átalakulás Közép- és Kelet-Európa rurális társadalmában. *Szociológiai Szemle* 1995, 2. szám, pp. 49-72.
- Dosse, François: *Histoires en miettes. Des Annales à la nouvelle histoire* Paris, 1987, La Découverte
- Dumont, Louis: *Introduction à deux théories d'anthropologie sociale*. Paris-La Haye, 1971, Mouton (Magyarul: Bevezetés két szociálintropológiai elméletbe. 2002, l'Harmattan)
- Geertz, Clifford: *Agricultural Involution (The Processes of Ecological Change in Indonesia)*. Los Angeles-London 1974, University press of California – Press Berkeley
- Harcza István-Kovács Imre-Szelényi Iván: A posztszocialista átalakulási válság a mezőgazdaságban és a falusi társadalomban. *Szociológiai Szemle*. 1994., 3. szám, pp. 15-43.
- Juhász Pál: Polgárosodás. *Századvég*, 1991. pp. 177-180.
- Kerblay, Basile: A.V. Csajanov élete, pályafutása és munkássága. Kézirat. Magyar ford.: Somogyi Sándorné 1972, Eredetije: Life, Career, Works. In: Chayanov, A. W.: *The theory of peasant economy*. Chicago 1970.
- Kósa László: Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon. Debrecen, 1991.
- Kovács Imre: A mezőgazdasági privatizáció és a családi farmok jövője Közép- és Kelet-Európában. 1995. *Korunk*, 6. évf., 5. szám
- Kovács Imre: A vidéki átalakulás értelmezésének lehetőségei. In: Kovács Teréz (szerk.): *Kiút a válságból. II. Falukonferencia*. Pécs, 1993, MTA Regionális Kutatások Központja
- Lamarche, H.: *Agriculture familiale (Családi mezőgazdálkodás)*. Paris, 1991. I. kötet: Une réalité polymorphe (Változékony valóság) 1994. II. kötet: Du mythe à la réalité (A mítosztól a valóságig), L'Harmattan
- Márkus István: *Az ismeretlen főszereplő*. Budapest, 1991, pp. 85-287
- Róbert Péter: Fogcsikorgatva. A megkeseredett rendszerváltás. Gondolatok a társadalmi helyzet értékeléséről Magyarországon. In: Uő: *Társadalmi mobilitás: A tények és vélemények tükrében*. Budapest, 2001, Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság- Századvég, II. jav. kiadás. (pp. 247-276. (Eredeti megjelenés: *Századvég*, 1996. Új folyam, 2. szám pp. 59-86.)

⁴⁷ Kovách 1988., pp. 55-56.

Sárkány Mihály: Parasztság és termelési viszonyok. *Népi kultúra-népi társadalom* 1983, XIII. pp. 21-37

Swain, Nigel: Transitions from Collective to Family Farming in Post-Communist Central-Europe: A Victory of Politics over Sociology. *Eastern European Countryside*, 1994, vol. 1., pp. 17-30.

Tchayanov, Alexandre V.: *Organisation de l'économie paysanne*. Paris, 1990, Librairie du Regard

Thorner, Daniel: Préface. Une théorie néo-populiste de l'économie paysanne. L'école de A. V. Čayanov. In: Tchayanov, Alexandre V.: *Organisation de l'économie paysanne*. Paris, Librairie du Regard 1990., pp. 9-22.